

Հ Ա Յ Ա Ա Ա Ա Ն

Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

Տորթ. Ն. Տաղաւարեանի « Յորտագիծ պատմութեամբ Հայոց ի սկզբամէ մինչ ցԱրշակունի հարստութիւն » :

Գործս երկրորդ տպագրութիւնն է հեղինակին նմանաշուն երկասիրութեան¹ : Այս անգամ սակայն լոյս տեսած է նա « Բազմավէպ » ի սիններուն մէջ և նոյնպէս առանձինն հանուած² : Բաժանումները գրեթէ նոյն թողուած են : Հեղինակը անցուցեր և վերանորոգեր է իւր գործն, ընդարձակագոյն գաղափար մը տալու համար ազգային պատմութեան նախնական շրջանին, և կը համարի թէ այն կրնայ « իրրեւ առաջնորդ ծառայել գիտնոց » :

Շատ գովելի է դիտումներ, որով կ'ուզէ մեր պատմութեան ամենէն աւելի մութ շրջաններէն մին լուսաբանել, և ապահով առաջնորդ մը — որուն պէտքն զգալի է — ընծայել անոնց՝ որոնք կը հետաքրքրուին ազգային պատմութեամբ : Թէ արդեօք հեղինակը կրցեր է հասնիլ իւր նպատակին և ո՞ր աստիճան, ա՛հ այդ է խնդիրը, գոր պէտք է գրախօսը լուծէ : Սակայն մեր դիտաւորութենէ դուրս է իրատ քննութենէ մը անցընել հոս գործը, և կը բաւականանանք առանց մանրամասնութեանց իշնելու՝ քանի մը դիտողութիւններ միայն ընել ըստ հանդիպման :

Գրքին բովանդակութիւնը արդէն վերանագիրն գուշակել կու տայ : Հոն կը խօսուի Հայաստանի նախկին բնակչութեան, Հայոց կամ Արմէններու ծագման և Հայաստան մտնելուն և անոնց քաղաքակրթութեան վրայ :

Տորթ. Տաղաւարեան ջանացած է նորագոյն և լաւագոյն աղբիւրներէ օգտուիլ և իւր գործը գիտութեան ներկայ աստիճանի բարձրութեան մէջ դնել : Հոն կը հանդիպինք Հայոց հետ Գաղղիացի, Գերմանացի և Անգղիացի գիտնականներու աշուանց : Այսուհանդերձ, վասն զի լուսաբանութիւնը ժամանակամիջոցը ինքնին մութ է և խնդիրները ինքնին կնճռոտ են, ասէպ կը պատահինք պատմական անճշտութեանց, և դէպքերու պայծառ տեսութիւնը խափանող մշուշ մը կը մնայ մեր աչաց առջեւ, և տպաւորութիւնը կ'ունենանք թէ հեղինակը բաւական յստակ և լուսաւոր կերպով ըմբռնած չէ շրջանը՝ որուն վրայ կը խօսի :

Այսպէս, եթէ հարցնենք ո՞վ են Արմէնները կամ ուսկի՞ց է Հայոց ծագումն, կը տեսնենք որ էջ 22 Արմէնք փոխաբան ցեղ մ'են. էջ 30 Արմէններն ի փոքր Հայս գտնուած միջոց կը խառնուին փոխազցուց, քիթուցուց, այլա կիմմերեանց և Սկիւթացուց հետ. էջ 35 Արմէններու ծագումն կը սկսի տատանիլ, անոնք կրնան փոխաբան կամ կիմմերեան ըլլալ, իսկ էջ 36 Արմէնք և Հայք ցիլիկ մը իրարմէ տարբեր զգեք կը նկատուին, այսինքն, Արմէնք զուտ ցեղ մ'է, մինչ Հայք՝ Արմէնի և Խալդիի խառնուրդ մը, սակաւ մի եւս Սեմական արիւն ունենալով. իսկ էջ 43 նաեւ Արմէնք խառնուրդ մ'է :

Այս կէտերուս մէջ մասնաւոր յստակութիւն մը չենք նշմարել : Թերեւս լաւագոյն եղած պիտի ըլլար, — քանի որ

1. « Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ մինչ ց'Արշակունի հարստութեան հաստատութիւնը ». գրեց Սկննակ Բանասէր, Պարիս, 1908 (հանուած « Բանասէր » Հանդէսէն) :

2. « Բազմավէպ » 1908 յուլիս — 1909 օգոստոս : Իսկ առանձինն « Ուրուագիծ պատմութեան Հայոց ի սկզբանէ մինչ ց'Արշակունի հարստութիւն », Բ տպ. Բարեփոխուած. Վենետիկ 1909. Գրին 5 դրշ. :

գրքոյիւր խիստ քննական գործ մ'ըլլալու պահանջը չունի, ասանդեւ այն ինչ որ նորագոյն ժամանակաց կարեւոր գիտնականներու խումբ¹ մը, պատմական և լեզուական քննութիւններու վրայ հիմնուելով՝ ներկայապէս կ'ընդունին. այսինքն Արմենները, ազգային կոչմամբ Հայեր, փոխզական ցեղ մ'են, և անորոշ ժամանակի մը մէջ թրակիայէն (Եւրոպայէն) անցեր են փոքր Ասիա, ու հաւանականաբար Բիւթանիոյ և Ալիսի հովտին մէջ դեզերած են ժամանակ մը, և Է դարու մէջ (Ն. Ք.) յարձակուով մը կրելով և կամ որ և է պատճառով մը՝ փոքր Հայքի վրայէն մտած են Հայաստան, և բնիկներէն մաս մը հալածելով՝ մաս մ'ալ իրենց հետ ձուլած են:

Չարմանալի է որ Տրքթ. Տաղաւարեանի (որուն ծանօթ են ընդհանրապէս Եւրոպացի հեղինակները) անծանօթ մնացած են Հիւրշմանին մեր լեզուի և ծագման մասին հիմնական փոփոխութիւններ բերող գրութիւնները²: Վասն զի Տրքթ. Տաղաւարեան զանազան անգամներ կը հաստատէ թէ Արմէնները Արիական ըլլան, և « առ այս ամէն ոք համաձայն է » կ'ըսէ, մինչդեռ իրականութիւնը այսօր ասոր հակառակն է. վասն զի Գերման մեծ հայագէտը շատոնց ցուցած է թէ հայերէնը, հետեւաբար նաև հայ ժողովուրդը, Հնդեւրոպականներու արիական խմբին չի պատկանիր, ինչպէս որ մինչեւ վերջերս ընդունուած էր, այլ եւրոպական խմբի առանձին էիւ մ'է: Տրքթ. Տաղաւարեան Հայոց փոխզական ցեղ մ'ըլլալը ընդունելով՝ լուեւայն ընդունած կ'ըլլայ արդէն անոնց եւրոպական խմբի պատկանին. սակայն յետոյ զանազան տեղեր զանոնք արիական կոչելով՝ կը հակասէ իւր նախապէս ըսածին:

Եթէ ուզենք գիտնալ թէ Հայերը ինչ կերպով Հայաստան մտած են, նախ (էջ 30) կը հաստատուի թէ « Արմէններն դանդաղաբար մուտք գտած են և ոչ քէ գէն ի ձեռին », իսկ յետոյ (էջ 73) կ'ըսուի թէ « կարելի չէ մեզ ընդունիլ առանց որ և է ընդհարման մուտք մը », — աւելի հաւանական և բնական է: Էլ Տրքթ. Տաղաւարեան Հայոց խաղաղ մուտքը պատմագրաց վկայութեան համեմատ կ'աւանդէ. կը փափագէինք այդ պատմագրաց անունները գիտնալ. վասն զի մեզի ծանօթ հին պատմագիրներէն ոչ ոք Հայոց ի Հայաստան մուտքին վրայ խօսած է, թողունք զէն ի ձեռին կամ խաղաղ մտնելին:

Հայոց պատմութեան համար սակայն մեծագոյն դերու պիտի համարուէր անշուշտ Արմենեան հարստութեան մը մասին աւանդուած նորութիւնները: Արմէնները յետ Հայաստան մտնելուն հարստութիւն մը կը հիմնեն, որուն առաջին թագաւորն, Պարոյը, Խորենացիէն կ'առնու հեղինակն. քայց Հրաչի, Փառնաւազի, Պանոյի և այլն չի հաւատար: Երկրորդն, Երուանդը, որ ժամանակակից մ'է կիրաքսորայ, նոյնպէս Խորենացիէն կ'առնու: Երրորդին կարգը կը փոխէ և Քսենոփոնի մէջ կը գտնէ Տիգրան մը, ժամանակակից Կիւրոսի, առանց Խորենացին ալ աչքէ կորսնցնելու: Տիգրանին կը յաջորդէ որդին Վահագն, մեր Գողթան երգչներու դիցազնը, որ հերոսաբար երեք անգամ կը յաղթէ Դարեհ Վշտասպեայ (521-486) խրկած բանակներուն և կը քալէ Բաբելոնի վրայ. սակայն Պարսից թագաւորը՝ երկու պատերազմներէ վերջ՝ կը նուաճէ զՀայս և իւր պետութեան նահանգ մը կ'ընէ Հայաստանը:

Ասոնք զեղեցիկ պատմութիւններ են, որոց յարմարիչը նոյն ինքն Տրքթ. Տա-

1. P. Kretschmer: Einleitung in die Gesch. d. gr. Sprache. — Ed. Meyer: Gesch. des Altertums Bd. I. Բ տգ. — Հիւրշման. Հին Հայոց տեղայն անունները: Ասոնք և այլք զԵրուստրապէս հիմունքն Հիւրդոսի (Է 73), Ստրաբոնի (ՓԱ 503, 530) և Եւ-

րոստի (առ Ստփ. Բիւզանդացոյ) վկայութեանց վերայ:

2. Տես ի Zeitschrift für vergl. Sprachnoiss. XXIII. Նաեւ Arm. Grammatik և Հին Հայոց տեղայն անունները:

դաւարեանն է։ Եթէ նա իւր նորագիւտ Արմէն հարստութիւնը և զայն կազմող շորս թագաւորները գիտնականապէս ապացուցանէր, հայ պատմագրութիւնը մեծապէս շնորհակալ պիտի ըլլար իրեն։ Սակայն հոն կը պակսի ապացուցումն և պատմական ճշդութիւն։ Ինչ հաւանականութեան վրայ հիմնուած է ազգային և արտաքին աւանդութեան այս ձեւով յարմարացումը։ Կայ գրուած՝ թէ այդ կարծեցեալ հարստութիւնը յիշեալ շորս թագաւորներէ կը կազմուէր և ոչ աւելի կամ պակաս։ Եւ ո՞վ կը հաստատէ թէ Վահագն էր Դարեհ Վշտաս պեայ ժամանակակից և Հայոց առաջնորդը, և թէ Պիսիթունի արձանագրութեան մէջ պատմութենքը անոր կը վերաբերին։

Նմանապէս հետաքրքրական էր գիտնալ թէ հեղինակը ինչ հիմերու վրայ յեցած կ'ըսէ (էջ 94) թէ Խորենացի՝ Արտաքսիասայ որդի՝ մեղկ Արտաւազդայ մը վրայ խօսած ըլլայ։ Մեր Խորենացիներուն մէջ ոչ Արտաքսիաս յիշուած է և ոչ ալ անոր Արտաւազդ անուամբ մեղկ որդի մը։

Նաեւ անճիշդ է ըսելն թէ երբ Հոովմայեցիք Փոքր Հայքը Տիգրան Մեծի ձեռքէն տարին « զայն երեքի բաժնեցին Ա. Բ. Գ. Հայք անուանց տակ », և կամ հաստատելն (էջ 97) թէ Պողոս-բոս (205-130 Ն. Ք.) վկայած ըլլայ որ Մեծն Տիգրան (95-54 Ն. Ք.) Արտաքսիասայ յաջորդներէն ըլլայ։ Վասն զի Պողոսը առաջ է քան Տիգրանը։

Ի վերջոյ մեր հետեւանքն այն է՝ որ կը խնդակցինք հեղինակին ջանասիրութեան և ազգային պատմութեան համար տաժած խնամոց, սակայն քանի որ այն նախափորձ մ'է սոսկ, մեզ կը թուի թէ նա հիմնական փոփոխութեան կը կարօտի, մանաւանդ ճշդութեան և յստակութեան մասին։

Հ. Գ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԵՐԸ

Երբ գիրք մը բազմաթիւ ընթերցողներու հմտութեան շարժառիթ կ'ըլլայ, կրնանք ըսել թէ նա գնահատուած է զրականապէս։ Պ. Ն. Տաղաւարեանի մեծամեծ արժանիքով պատկուած զանազան երկասիրութեանց շարքին մէջ Հայոց Հին Կրօնները զբաղան այդ գնահատումը ունեցած է, երկրորդ տպագրութեամբ լոյս կը տեսնէ։ Որ և է գիրք երբ այս բաղդին հանդիպի՝ իր վերնագրին ըով այս յաւելուածը կ'ունենայ սովորաբար « սրբոգրեալ և յաւելիալ »։ Յարգող հեղինակիս այս համառօտ երկը նոյն վերագրիով յաւելուած է։ Ես նախորդ տպագրութիւնը չեմ տեսած, այս մասին կը լռեմ. սակայն կրնամ ըսել որ ներկայ տպագրութիւնը իր համառօտութեանը մէջ պիտի գոհացնէ ազգային գիտութեան հետաքննող անձինքը։

Հայոց հին կրօնքը համառօտ, պայծառ տեսութեամբ կը ներկայանայ ընթերցողին. եթէ կան տեղ տեղ տարակուսական կէտեր, առոնք ալ միշտ շարժառիթ պիտի ըլլան։ Պ. հեղինակին և ազգային բանասիրաց հետազոտութեան։

*

ԲԱՑՈՒԱՆ Է ԲԱՎԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

“ ԱՐՄԵՆԻԱ ” Ի Ե. ՏԱՐԵՐԵՐԱՆԻ

(1909 Նոյեմբեր — 1910 Սեպտեմբեր)։

Ամբողջ 25րդ տարեշրջանի բաժնորդացինն է 20 ֆրանգ (4 տուր ամերիկեան կամ 7 րուբլ և 50 կոպ. ռուսական) ամէն տեղի համար, ի բաց առեալ Թիւրքիան և Պարսկաստանը, ուր կը զրկուի կէս բաժնորդացեով, այսինքն ամբողջ տարեշրջանին համար 10 ֆրանգ բաժնորդացեով։ Կարելի է բաժնորդացութիւն նաեւ քանի մասի համար որ ուզուի, ամսական 2 ֆրանգ (40 սենթ — 75 կոպ.) հաշուելով, կամ 1 ֆրանգ Թիւրքիաի և Պարսկաստանի համար։

Յայտնի է աղբն թէ անոնք որ Արմէնիայի Օժամ. դուլ արձանագրուած են՝ մեր հրատարակած յօժանդակութեան կանոնագրին համեմատ, իրաւունք կ'ունենան Արմէնիա ստանալու, քանի՜ անձի համար որ ուզեն, իրենց ստացած լրագրի ծրարին մէջ գրուելով և կէս բաժնորդացեով։ Այսինքն ամբողջ շրջանին համար 10 ֆրանգով կամ ամսական 1 ֆրանգով, կարելի է նաեւ յօժանդակի նշանակած բաժնորդի հասցէին ուղղակի զրկել Թերթը, 12 1/2 ֆրանգ (2 1/2 տուր) բաժնորդացեով։

Հասցէ՝ M. PORTOUKALIAN
Directeur du journal Arménia - MARSEILLE